
ISTORIJSKI REVIZIONIZAM I TRANZICIJA: EVROPSKI KONTEKST I LOKALNE VARIJACIJE

SRĐAN MILOŠEVIĆ

Pojmovi istorijski revizionizam i tranzicija bre-
meniti su različitim značenjima. Naročito je pojmu
revizionizam učitavan čitav spektar značenja, pa je
postalo neophodno pojmovno određenje u svakom
pokušaju da se o revizionizmu govori sa neophod-
nom jasnoćom. Ne osvrćući se ovom prilikom na
različita značenja ovog pojma i na evoluciju njegove
upotrebe u različitim oblastima istraživanja društva,
naglašavam da u ovom radu pojam istorijski revizioni-
izam upotrebljavam u sasvim specifičnom značenju
koje ima negativnu konotaciju: reč je o intervenciji u
razumevanju prošlosti koja predstavlja bilo otvoreno
falsifikovanje, bilo arbitrarnu selekciju činjenica čiji
je cilj da se izmenom pogleda na prošlost, odnosno
novom interpretacijom prošlosti legitimise određena
politička ili, šire govoreći – ideološka (kratkoročna ili
dugoročna) agenda. Koren istorijskog revizionizma,
shvaćenog na ovaj način, nalazi se u pretpostavci da
prošlost ima legitimizirajući potencijal, odnosno da
je savremeno delovanje ili ideološko uverenje ute-
meljenije ukoliko počiva na određenim istorijskim
iskustvima. U tom smislu istorijski revizionizam je u
dinamičnom odnosu sa politikom, kulturom sećanja,
sa čitavim vrednosnim sistemom i predstavlja svojevr-
sni prethodni uslov njihove “kontaminacije”. Naime,
istorijski revizionizam nije nikakva “plemenita laž”,
on nije puka intelektualna bravura, kontrafaktualna
igra, legitimni “drugi pogled” na prošlost ili neobave-
zujući romaneskni zaplet, već je uvek skopčan sa pro-
menom pogleda na svet koji želi konstituisati odre-
đena formalna ili neformalna društvena grupa, pri
čemu je rečena promena u saznavnom i vrednosnom
smislu regresivna, dakle promena nagore.

Revizionizam se najčešće javlja na planu inter-
pretacije prošlosti i uz drugačije vrednovanje odre-

đenih istorijskih činjenica, a sasvim retko na planu pozitivnih znanja i uz otvoreno falsifikovanje. Nosioci revizionizma su neretko sami profesionalni istoričari koji veoma dobro poznaju predmet svog istraživanja, ali zbog određenog ideološkog opredeljenja reinterpreтираju prošlost selekcijom činjenica ili akcentovanjem značaja jednih na štetu drugih činjenica, što je, u suštini, najsuptilnija i najčešća revizionistička metoda. Tako bi, na primer, u nekoj revizionističkoj interpretaciji istorije Prvog srpskog ustanka, nepobitna činjenica da je Karađorđe bio surov čovek, koji je lično u besu pobio veliki broj ljudi, postala ključna za ocenu mesta ove istorijske ličnosti pa i samog Prvog srpskog ustanka u istoriji Srbije, odnosno u njenoj kulturi sećanja. Karađorđe bi na osnovu svojih postupaka mogao biti prikazan kao beskrupulozni ubica, ali bi to, ako bi se koristilo i kao argument kompromitacije istorijskog značaja Prvog srpskog ustanka, bila tendenciozna revizionistička dekontekstualizacija, jer se značaj Prvog srpskog ustanka ne može dovesti u pitanje činjenicom da su i njegov vođa, ali i ostale ondašnje vojvode, bili veoma presni i brutalni ljudi. To, razume se, nipošto ne znači da je bilo šta što je istoričaru dostupno potrebno sakrivati i sklanjati na nekakva “mesta zaborava”, ali nema sve podjednak značaj u ukupnom pogledu na istorijske ličnosti, događaje, procese, nije sve podjednako značajno za njihovu valorizaciju, a naročito nije sve podjednako značajno za pozicioniranje u kulturi sećanja, koja je po svojoj prirodi izdvajanje bitnog, afirmativnog, onog što je vredno pamćenja.

Tako shvaćen istorijski revizionizam javlja se u različitim formama i ima različite pravce uticaja. Postoji revizionistička historiografija, zatim revizionistička umetnost, revizionističke politike i ideologije (u onom segmentu u kom referišu na prošlost), kao i razne revizionističke prakse (komemoracije, svetkovine, rehabilitacije). Nekada je revizionizam ograničen na jednu, manje ili više marginalnu oblast, na zainteresovanog pojedinca i omanju grupu, a nekada je sveobuhvatan i dubinski prodire u društvo i revalorizuje postojeće narative. Revizionizam može čak postati i segment državne ili međunarodne politike, pa samim tim i diktirati sadržaj oficijelne kulture sećanja.

Kada je reč o tranziciji, tu je ipak prisutno nešto manje nejasnoća i uglavnom je reč o pojmu koji podrazumeva prelazak iz jednog društveno-ekonomskog sistema (socijalističkog) u drugi (kapitalistički), uz čitav skup promena koje se, razume se, ne odnose samo na ekonomiju, već i na politiku, kulturu, pravo, kao i na čitav sistem vrednosti. Otuda, ni pojam tranzicija nije lišen snažnih vrednosnih konotacija, koje podrazumevaju osudu i odbacivanje jednopartijskog socijalizma i prihvatanje liberalnog kapitalizma kao, ako ne baš idealne, onda svakako jedino moguće, suštinski bezalternativne i nadasve “prirodne” paradigme.

Revizionizam i tranzicija na specifičan način su povezani u kontekstu koji je poznat kao “tranziciona pravda”. Reč je o konceptu koji podrazumeva potrebu da se uz napuštanje socijalističkog državnog okvira isprave sve one ispravljive nepravde koje je “bivši režim” učinio građanima. Načini dostizanja tranzicione pravde veoma su različiti i neki od njih su shvatljivi u uslovima bitno promenjene paradigme koja je istovremeno redefinisala pojmove pravde i nepravde, ali je dvadesetpetogodišnje tranziciono iskustvo dovoljno da se u bilans “tranzicione pravde” ukalkulišu i brojne zloupotrebe i nove nepravde, koje čine da je ovaj fenomen tranzicionih društava već odavno daleko od toga da je ostao samo mehanizam ispravljanja nekadašnjih nepočinstava srušenog poretka. Tranziciona pravda postala je mehanizam “namirivanja istorijskih računa”, naročito benevolentan prema prominentnim predstavnicima poretka koji je srušen uspostavljanjem socijalizma, pa se sa osobitom osetljivošću odnosi prema onima koji su u vreme socijalizma osuđivani za ratnu kolaboraciju, šovinizam i neprijateljsko delovanje protiv režima.

Zauzimanjem ekskluzivnog stanovišta da je socijalistički poredak bio nelegitiman došlo se do čitavog niza optužbi i difamacija protiv socijalizma, što je neminovno uključivalo brojne refleksije na prošlost, koje su podrazumevale snažan otklon od poretka koji je donedavno vladao u zemlji. Istovremeno, sve ono što je prethodilo socijalizmu, ne samo da je dobilo “pravo građanstva” već je postalo široko prihvaćeno. Čak je razvijen poseban senzibilitet za snage kolaboracije iz Drugog svetskog rata, čemu su naročiti doprinos dale sudske rehabilitacije pojedinaca koji su na različite načine bili izloženi represiji, osveti ili kazni zbog nečasnog ili čak zločinačkog držanja u vreme okupacije. Pod firmom “tranzicione pravde” sudovi su poništavali presude stare šezdeset i više godina, arbitrirali u pitanjima prošlosti, nevešto pokušavajući da čitavu antikomunističku pseudopravnu kampanju prikažu kao “čisto pravno pitanje”, bez pretenzija u pogledu tumačenja prošlosti. Razume se, istina je da sudovi nisu bili avangarda istorijskog revizionizma, ali su njihove odluke svakako svojevrсна pravna sankcija pojave koja ima svoje dublje korene, i u hronološkom i u vrednosnom smislu.

Konačno, važno je podvući vezu između istorijskog revizionizma i uspostavljanja novog–starog buržoaskog poretka. Istorijski revizionizam je umnogome doprineo romantizaciji i idealizaciji dosocijalističke prošlosti.

REVIZIONIZAM I EVROPSKI KONTEKST

Od kraja Drugog svetskog rata pa do sredine prve decenije 21. veka u Evropi je postojao svojevršni labavi, ali jasno prepoznatljiv “antifašistički konsenzus”. On je sve do sloma socijalizma u mnogo većoj meri bio implicitan i podrazumevao je da je

fašizam bio unikatno istorijsko iskustvo, zločinački sistem koji je čovečanstvo gurnuo u najstravičniji rat u dotadašnjoj istoriji, u kojem su čak i tako suprotstavljeni svetovi kao što su bili ratni saveznici u antihitlerovskoj koaliciji mogli da nađu zajedničko stanovište i ujedine se protiv fašizma.

Posmatran, dakle, kao panevropski fenomen, antifašizam je zaista kao jedinstvenu imao gotovo isključivo tu “anti-” komponentu. Ostale komponente antifaašizma imale su posve različita tumačenja na Istoku i na Zapadu. Sloboda, demokratija, ravnopravnost – takođe neupitne vrednosti antifaašizma, bitno različito su shvatane u dva suprotstavljena hladnoratovska bloka. Povremeno “podgrevanje” hladnoratovske stvarnosti uključivalo je poređenja suprotstavljene strane sa poraženim fašizmom, ali je to bilo u funkciji političkih nadgornjavanja i nije bilo deo zvaničnih narativa. Uprkos svemu, ratno savezništvo je poštovano kao istorijsko nasleđe koje zaslužuje da ostane u časnoj uspomeni, makar i samo zbog potrebe isticanja neprikosnovene moralnosti sopstvene uloge u ratu.

172 Do koje mere je postojala makar zvanična osetljivost za ovu problematiku može da posvedoči i jedna naizgled neznatna okolnost: kada su ranih pedesetih godina prošlog stoleća u SAD za štampu pripremana dokumenta američkog State Departmenta iz epohe Drugog svetskog rata, odeljak koji se odnosio na ulazak sovjetskih trupa u Poljsku, septembra 1939. godine naslovljen je *Intervencija SSSR u Poljskoj*. Nije, dakle, upotrebljen ni izraz napad, ni izraz agresija, pa ni neka druga optužujuća kvalifikacija, već je upotrebljen dosta neutralan termin – intervencija, iako je tada već uveliko besneo Hladni rat.

U isto vreme, u takozvanom “istočnom bloku”, antifašizam je imao daleko snažniji ideološki potencijal. To je bila posledica činjenice da je borbeni antifaašizam bio pre svega nasleđe evropskih komunista, pa iako se nisu sve istočnoevropske komunističke partije mogle pohvaliti znatnijim doprinosom u antifaašističkoj borbi, ipak se komunistički pokret u celini snažno vezivao za ovaj ideološki narativ. I zaista, fašizam i komunizam su bili nepomirljivi protivnici i kratki period varljivog mira i ekonomske saradnje Rajha i SSSR-a od 1939. do 1941. godine nije ništa bitno promenio u odnosu dva svetonazora. Pri tome, treba naročito naglasiti da je antifaašistička komponenta imala, iz različitih razloga, posebno važno mesto u DDR i u Jugoslaviji.

Kada je od 1989. godine došlo do sloma socijalizma, Zapad je ponovo trijumfovao, ovoga puta nad nekadašnjim ratnim saveznikom. “Svet neslobode”, kako se na socijalistički svet gledalo iz buržoaske perspektive, i rušen je i urušavao se, pa je konačno, gotovo preko noći, nestala kolosalna višedecenijska građevina, uz ne previše gromoglasan pad. Huk koji je odjeknuo Evropom usled pada ogromne ali

trošne socijalističke građevine nadjačan je usklikima oduševljenih “oslobođenika”, koji, zapravo, nisu ni znali šta ih čeka u budućnosti, ali su imali i nade i očekivanja. Danas je nemoguće u kakofoniji koja je obeležila pad socijalizma prepoznati neke jasne prioritete, ali su se “obnova nacije” i “povratak tradicije” manifestovali, uz retke izuzetke, kao histeričan antikomunistički nacionalizam, često zabrinjavajuće blizak fašizmu. U tom smislu, ubrzo se pokazalo da je antikomunizam bio glavni sadržaj evropske vrednosne paradigme, da je demokratski kriterijum sveden na minimalne proceduralne zahteve, a da antinacionalizam doduše treba uvrstiti u korpus vrednosti postsocijalističke Evrope, ali da nacionalizam, ukoliko ne stvara probleme, nije sam po sebi suštinski neprihvatljiv. Međutim, iako su osuda pa i demonizovanje komunizma bili, razume se, sveprisutni u vreme sloma socijalizma, niko osim najostrascenijih antikomunista nije tada izjednačavao fašizam i komunizam, ni kao ideološke paradigme ni kao istorijsko iskustvo.

Što se tiče Evrope, trijumfalizam se najpre zadovoljio činjenicom da je odneta pobeda nad decenijskim neprijateljem, a antikomunizam je ostajao u sferi ideologije i političkog govora. Međutim, iako bi se pre moglo očekivati da sa protokom vremena antikomunistički naboj slabi, to se nije dogodilo. Tako je, primera radi, u Parlamentarnoj skupštini Saveta Evrope 1996. godine usvojena *Rezolucija o merama za razgradnju nasleđa bivših komunističkih totalitarnih režima*. Deceniju kasnije retorika se dodatno zaoštrila, pa je Evropski parlament 2006. godine usvojio novi dokument, sa još eksplicitnijim sadržajem, naime *Rezoluciju o potrebi osude zločina totalitarnih komunističkih režima*. Pomenutim dokumentima socijalistička prošlost je rezolucijski (politički) zvanično kriminalizovana na evropskom nivou, uz upadljivo insistiranje na totalitarnom karakteru komunističkih režima. Preko ovih dokumenata antikomunizam je postao zvanična platforma u politici EU.

Rezolucije evropskih predstavničkih tela bile su uvertira za konačni zaokret u interpretaciji odnosa fašizma i komunizma, a time i mesta antifašizma u evropskom poretku sećanja. Taj zaokret ozvaničen je 2008. godine, kada je Evropski parlament usvojio deklaraciju kojom se dan potpisivanja sporazuma Ribentrop-Molotov, 23. avgust 1939. godine, proglašava za *Dan sećanja na žrtve staljinizma i nacizma*, kolokvijalno nazvan i danom sećanja na žrtve totalitarnih režima, čime se zapravo ne apostrofira samo staljinizam već i komunizam kao takav. Ovim činom je faktički oficijelno napuštena antifašistička paradigma i u fokus je stavljena osuda dva totalitarizma, koja je na istu stranu svrstala Hitlera i Staljina, Vermaht i Crvenu armiju, svastiku i petokraku i sve ono što ovi simboli predstavljaju. Antifašizam je zvanično zamenjen antitotalitarizmom, koji je svakako intelektualno manje zahtevna paradigma, a istorijski višestruko problematična. Naime, redukcija prošlosti na sukob

sveta demokratije i sveta totalitarizma grubo je suprotstavljena istorijskom iskustvu u kojem je najpre postojao “trougao” liberalna demokratija – socijalizam – fašizam, a potom i polarizacija fašistički – antifašistički tabor. Totalitarni i antitotalitarni blok istorijski nikada nisu postojali.

Međutim, treba podvući i da je sve ovo imalo intelektualnu podlogu u radovima nekolicine istoričara, među kojima pre svega treba pomenuti Ernesta Noltea koji je još 1987. godine objavio knjigu *Evropski građanski rat 1917–1945. Nationalsocijalizam i boljševizam*, u kojoj je “krivicu” za pojavu nacizma prebacio na boljševizam, budući da je pojava boljševizma “usloвила” trijumf nationalsocijalizma kao reakcije na boljševički izazov. Nolteu se pridružio i renegat Fransoa Fire, nekadašnji vatreni komunista i potonji još vatreniji revizionista, sa knjigom *Prošlost jedne iluzije*, iz 1995. godine. Dvojica autora objavili su i zajedničku zbirku eseja znakovitog naslova *Fašizam i komunizam*. Ovim knjigama svakako treba dodati i *Crnu knjigu komunizma* iz 1997. godine, zbornik radova koji već svojim naslovom jasno sugerise pristup koji je utkan u priloge autora.

174 Ovakav razvoj događaja naišao je, posve očekivano, na reakciju u savremenoj Rusiji, koja ne bez razloga oseća da u oživljavanju “totalitarne paradigme” ima nešto i od savremene politike Zapada prema Rusiji. Sve zaoštreniji odnosi Rusije i Evrope i u ovom aspektu su se pogoršali, uprkos tome što su se evropski zvaničnici i dalje pojavljivali na upadljivo grandioznim paradama povodom godišnjica pobede nad fašizmom, maja 2005. i maja 2010. godine. Putinovska Rusija, ideološki daleko bliža carističkoj nego socijalističkoj epohi, sa mnoštvom fašisoidnih organizacija koje deluju na njenom tlu, odbranu uloge Sovjetskog Saveza u borbi protiv fašizma shvatila je i kao deo borbe za odbranu svoje savremene pozicije, pa je isticanje značaja i doprinosa SSSR-a u Drugom svetskom ratu postajalo sve naglašenije. U Rusiji, doduše, nikada nije sasvim odumrla svest o ulozi SSSR-a u antihitlerovskoj koaliciji, ali je poslednjih godina uočljiva naročita zainteresovanost vladajućih struktura da na toj činjenici grade svoj ideološki kredibilitet, kao i da na to podsete svoje partnere odnosno rivale na Zapadu.

Na kraju, treba napomenuti da se iz savremene istorijske perspektive vidi da je antikomunizam bio daleko više od hladnoratovskog ideološkog sadržaja. U uslovima pobede neoliberalnog koncepta u ekonomiji, antikomunizam ostaje neophodna ideologema koja treba da posluži za diskreditaciju pokreta koji bi da, sa stanovišta socijalne pravde, preispitaju pravac razvoja koji nameće pomenuti neoliberalni koncept. Izjednačavanjem fašizma i komunizma zapravo se postiže veća diskreditacija leve i u ovome se zapravo zaokružuje veza istorijskog revizionizma i tranzicije. Međutim, kao rezultat se pojavljuje i relativizacija fašizma. Mehanizam te

relativizacije može biti jednostavan: umesto da fašizam svoju nelegitimnost prenese na komunizam, može se dogoditi obrnuto, odnosno da se legitimnost komunizma “prenese” na fašizam.

SRBIJA U FOKUSU

Slučaj Srbije karakteriše specifična putanja razvoja tranzicijskog istorijskog revizionizma. Istorijski revizionizam se u nešto većoj meri javlja u Srbiji već 80-ih godina 20. veka, kao svojevrсна idejna priprema za obračun unutar Jugoslavije. To se najpre moglo videti u odbacivanju marksističkih klasnih paradigmi¹ istraživanja i tumačenja istorije, kao i u sve većoj prisutnosti nacionalne (nacionalističke) paradigme. Ova promena je bila dvostruko pogubna: sa jedne strane, nacionalna paradigma nije uspela da se poveže sa demokratskim principima i konceptom ljudskih prava, tada (makar deklarativno) prevladavajućim u Evropi, a sa druge strane praktično je nestalo jedno moćno teorijsko utemeljenje (klasna paradigma), koje je amortizovalo nacionalne sukobe i bilo brana prodoru agresivnih nacionalnih (nacionalističkih) narativa.

Drugim rečima, pravac kojim je krenuo revizionizam u Srbiji nije se poklapao sa revizionističkim stremljenjima u samoj Evropi: dok je evropski “demokratski” revizionizam koristio (zloupotrebljavao) narative o demokratiji i ljudskim pravima kako bi diskreditovao socijalizam (bez mogućnosti da se u njemu prepozna nešto pozitivno), dotle se u slučaju Srbije razvijao nacionalistički revizionizam, čija je glavna opsesija bilo pitanje koliko su Srbi štete pretrpeli u Jugoslaviji, od AVNOJ-a pa nadalje, i čija je glavna funkcija bila da pruži opravdanje za projekat koji je trebalo da omogući da se ta šteta “naplati”.

Činjenica da su krajem 80-ih i tokom 90-ih godina 20. veka najuticajnije predstavnici revizionističke političke i intelektualne elite koji su se ostrvili na nasleđe titoizma (federalizam, rešenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, položaj srpskog naroda i čitav korpus nacionalne problematike) bili bivši partijci, odnosno bivši marksisti, koji pri tome nisu *en bloc* odbacili svoju prošlost (neki su čak bili

175

1 Ovdje se misli na revizionističko odbacivanje marksističke paradigme, a to znači na njeno odbacivanje koje je motivisano ideološkim razlozima. Nije, dakle, svaka promena paradigme nužno revizionistička, ali jeste ona promena koja je uslovljena promenom ideološkog stanovišta i pri tome je u poređenju sa prethodnom paradigmom manje opravdana i intelektualno neverljivija. U konkretnom slučaju, klasna paradigma je teorijski veoma dobro utemeljena, dok je nacionalni kriterijum u tumačenju istorijskih fenomena isključivo ideološki.

bivši pripadnici Narodnooslobodilačkog pokreta, partizani), otežavala je shvatanje da se u biti radi o jednoj varijanti lokalnog antikomunizma. Međutim, ako taj antikomunizam imenujemo – a reč je o antititoizmu, onda antikomunistički karakter dominantne ideologije u Srbiji s kraja 80-ih i tokom 90-ih godina 20. veka postaje jasnije uočljiv. Pored toga, to više nije bila socijalistička platforma ni u ekonomiji, a divlja privatizacija i transformacija društvene u državno-kapitalističku svojinu sasvim su ukinule prostor da se poredak uspostavljen u Srbiji devedesetih godina smatra nekom formom socijalizma. Štaviše, i od strane dominantne postkomunističke elite (bilo one na vlasti i bliske vlasti, bilo one opozicione ili bliske opoziciji) socijalistička Jugoslavija predstavljena je kao projekat izrabljivanja i uništavanja srpskog naroda. Jedina razlika između različitih revizionističkih tumačenja Jugoslavije ticala se načelnog pitanja da li je Jugoslavija uopšte bila potrebna: odgovor jednih bio je da je bila potrebna, ali pravednija (više usklađena sa srpskim interesima), a odgovor drugih bio je da je Jugoslavija u svakom smislu bila promašen i štetan projekat za Srbe. Režimska takozvana “odbrana Jugoslavije” (što je bila zvanična mantra) svodila se, zapravo, na revizionističku interpretaciju odgovora na pitanje šta je Jugoslavija zapravo bila, uz kritiku činjenice da takvu interpretaciju niko drugi nije prihvatao. Da nevolja bude veća, taj revizionizam je nastojao da sebe predstavi kao “pravi socijalistički sadržaj” i istinsku jugoslovensku paradigmu.

Sadržinsko razilaženje evropskog i srpskog revizionizma i antikomunizma dovelo je do toga da je režim koji se u Srbiji uspostavljao vrlo brzo stekao neslavni “ugled” upravo jednog od “poslednjih utočišta” komunizma u Evropi. Vladajuća partija i neki među najuticajnijim intelektualcima davali su povoda za to svojom retorikom, ali ništa više od toga nije se moglo smatrati levičarskim, a još manje komunističkim. Pored toga, opozicija režimu nastupala je, u pogledu nacionalnog pitanja, sa još mračnijih pozicija (četničkih, ljotićevskih, klerikalnih) nego vladajuće strukture, ali je uključivala u svoj ideološki korpus, kao svojevrsnu ključnu reč za dobijanje evropske podrške, i parolu o demokratiji. Tako se dogodilo da je u Srbiji došlo do povezivanja demokratije i ljudskih prava sa ideologijom, strankama i pojedincima koji su otvoreno veličali četnike, nešto manje otvoreno imali simpatije za Nedića i Ljotića, a sasvim odbacivali i stigmatizovali pre svega celokupno socijalističko nasleđe, a naročito NOP kao komunistički i navodno antisrpski pokret.

Ukratko, dakle, i vladajuća i opoziciona paradigma bile su nacionalističke, sa tom razlikom što, na nivou retorike, vladajuće strukture nisu tako eksplicitno odbacivale nasleđe socijalizma, iz kojeg su mnogi od predstavnika nomenklature potekli, već su nastojale da ono što su prepoznavale kao pozitivne tekovine jugoslovenskog socijalizma (antifašizam, socijalna država) predstave kao nešto što pripada

i njihovom ideološkom vjeruju, iako su to bile forme lišene svakog sadržaja. Tada se dogodila i prva “nacionalizacija” antifašističkog nasleđa, koja je najvidljiviji izraz dobila u tome što su, na primer, gotovo svi komunistički i partizanski lideri nesrbi izbrisani iz naziva ulica, škola i drugih ustanova kojima su do tada davali svoje revolucionarno ime. Sve to skupa predstavljalo je vrlo grub istorijski revizionizam.

Ukratko, dakle, sadržaj istorijskog revizionizma u Srbiji devedesetih godina bio je, sa stanovišta evropske paradigme, nedovoljno (neadekvatno) anti-komunistički, nedovoljno demokratski, a bio je i nacionalistički, pri čemu se ovo poslednje još i moglo “tolerisati” (kao što je “tolerisano” opoziciji), samo da su prva dva uslova bila ispunjena u većoj meri nego što je to bio slučaj. Tako se Srbija našla izvan evropske vrednosne trajektorije, iako tu treba jasno naglasiti da nije to razlog negativnog statusa Srbije tokom devedesetih godina: pravi razlog je bila ključna uloga Srbije u ratovima na prostoru rasturene Jugoslavije. Iako antikomunistička, dominantna ideološka paradigma u Srbiji bila je agresivno nacionalistička, suviše lokalna (antititoistička), i duboko antizapadnjačka, što je, paradoksalno, takođe bila komponenta antikomunizma, budući da je jugoslovenski komunizam neretko prikazivan kao britanska “ujdurma” i, uopšte, kao zapadni proizvod, tuđ slovenskom pravoslavnom duhu.

Posle 2000. godine i promena koje su se tada dogodile, odnos prema socijalističkoj prošlosti dodatno se zaoštrava. Pad “Miloševićevog režima” predstavljen je kao rušenje ostataka komunizma, što je u zvaničnoj kulturi sećanja širom otvorilo vrata rehabilitaciji “građanskih snaga” iz Drugog svetskog rata, kolaboracionistima i protivnicima NOP-a. Tada se dominantna paradigma više približila onome što je bilo i dominantno evropsko stanovište i što se sve više kristalimalo kao svojevrsno oficijelno tumačenje socijalističke prošlosti: jugoslovenski socijalizam se opisivao kao totalitarni poredak, a pošto se nije moglo ići tako daleko da se negira uloga NOP-a u oslobođenju zemlje, onda se počelo govoriti o dva antifašistička pokreta, od kojih se jasno znalo koji je “bliži srcu” i nacionalnoj tradiciji. Četnici su postali i “zakonski” antifašisti kada je u skupštini Republike Srbije 2005. godine usvojen zakon kojim je to i sankcionisano. Udžbenici istorije, u kojima je već ranije akcenat bio stavljen na to da je posleratni poredak bio uspostavljen na štetu srpskog naroda, sada su “oplemenjeni” sadržajima koji su u skladu sa zvaničnom interpretacijom o “dva antifašistička pokreta” doduše partizanima priznavali ulogu u borbi protiv okupatora, ali su u svim drugim aspektima prednost davali četničkom pokretu. Plodovi agresivne četničke propagande iz devedesetih godina ubrani su dvehiljaditih, kada je četnička interpretacija istorije postala ne samo masovna, već i dominantna i zvanična.

Važan korak u konačnom trijumfu antikomunističkog narativa bilo je donošenje zakona (2006. i 2011. godine) kojim je regulisano pravo na rehabilitaciju svih onih lica za koje nadležni sud oceni da su na bilo koji način oštećeni “iz ideoloških i političkih razloga”. U praksi, sudovi su redovno, u većini slučajeva, utvrđivali političku i ideološku motivaciju određenih postupaka protiv lica čija se rehabilitacija traži, uz samo neznatne izuzetke, pa su tako rehabilitovani i neki od prononsiranih saradnika okupatora iz Drugog svetskog rata. Sve to predstavljeno je kao učvršćivanje vladavine prava. Pominjani dokumenti evropskih institucija iz 1996, 2006. i 2009. godine služe kao posve odgovarajući evropski plašt za ovu revizionističku praksu, u kojoj se faktički kriminalizuje i “totalitarizuje” posleratna socijalistička vlast, a aboliraju i za nevine žrtve komunista proglašavaju ratni kolaboracionisti.

Ukratko, kriterijum ovog istorijskog revizionizma je jasan i on je nacionalni. Naime, antifašizam je važan, ali je njegova prava nacionalna mera četništvo. Sa druge strane su partizani, komunisti, koji jesu bili antifašisti, ali samo zato što su hteli vlast, a pri tome su i preterivali u svom antifašizmu, pa su provocirali okupatore. Kolaboracija je neugodna činjenica, ali njen cilj je bilo spasavanje naroda, pa se i to mora razumeti. Zbog toga je važno odbraniti “čas” kolaboracionista pred srpskim pravosuđem, koje će ih rehabilitovati kao žrtve ideoloških progona, budući da je istorijski pravednije da oni budu rehabilitovani nego da se održe odluke kojima su ih kaznili komunisti.

Istorijski revizionizam svoj izraz pronašao je i u kulturi sećanja. Dok su tokom devedesetih godina iz naziva ulica i prazničnog kalendara uglavnom “proterani” jugoslovenski sadržaji, u periodu posle 2000. godine izmenjeni su i oni koji su imali srpski, ali i komunistički karakter, kao što je, na primer, Dan ustanka (7. jul). Mitingaška i u nešto neformalnijoj komunikaciji veoma bučna antikomunistička i četnička retorika ipak nije mogla da bude pretočena u odgovarajuću zakonsku formu, pa otuda u zvaničnoj (zakonom definisanoj) prazničnoj kulturi sećanja u Srbiji danas ne postoji niti jedan praznik kojim se komemoriše antifašistička borba, bilo partizana, bilo četnika (šta god za ove druge moglo da bude odabrano kao vredno pamćenja u antifašističkom ključu).

Međutim, u poslednjih nekoliko godina dešava se još jedna promena, na koju je uticaj mogao imati razvoj događaja u jednoj susednoj i jednoj nešto daljoj, ali Srbiji bliskoj zemlji. Kada je reč o susednoj zemlji, radi se o Hrvatskoj. Otkako je u Hrvatskoj počelo u većoj meri da se insistira na tome da su temelji hrvatske državnosti antifašistički i da se nešto veći značaj pridaje NOR-u, u Srbiji je takođe došlo do zaokreta koji karakteriše insistiranje na tome da je i NOP bio zapravo

pretežno “srpska stvar”, da su partizani bili većinom Srbi i da, istini za volju, tim partizanima ipak treba odati zasluženno priznanje.

Druga zemlja o kojoj je reč je, razume se, Rusija. Pošto je u evropskoj kulturi sećanja akcenat sa antifašizma pomeren na antitotalitarizam, Rusija je izgubila bolju polovinu svoje ambivalentne pozicije kao naslednice SSSR-a, koji je bio istovremeno i antifašistička i totalitarna država. Zbog toga je u Rusiji, kako je već rečeno, sve izraženije postalo insistiranje na ulozi SSSR i Crvene armije u slomu fašizma. Refleks toga prisutan je i u Srbiji, u kojoj čak i najekstremniji desničari pišu pohvalno o srpskim partizanima, o oslobodilačkoj tradiciji srpskog naroda koja se artikulisala kroz partizansku borbu, čime je ta borba lažno nacionalizovana i svedena samo na srpsku komponentu, uz eksplicitno odricanje bilo kakve antifašističke tradicije drugim jugoslovenskim narodima. Oktobarski igrokaz 2014. godine upriličen povodom godišnjice oslobođenja Beograda takođe je bio jedna od besprizornih varijacija na ovu temu. U meri u kojoj je ova nova platforma (takođe revizionistička) zaista refleks ruskih uticaja u Srbiji, utoliko je time Srbija ponovno udaljenija od evropske paradigme, koja, neka to bude jasno rečeno, takođe nije prihvatljiva, zbog insistiranja na totalitarnoj paradigmi koja grubo falsifikuje istoriju tako što jednoj analogiji kao što je sličnost političkog sistema žrtvuje neke daleko važnije suštine, pre svega neophodnost da fašizam u kulturi sećanja zadrži poziciju unikatnog istorijskog iskustva.

179

LITERATURA

Antifašizam pred izazovima savremenosti, prir. M. Bešlin, P. Atanacković, Novi Sad 2012.

J. Blutinger, “An Inconvenient Past: Post-Communist Holocaust Memorialization”, *Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies*, 29/1 (2010), str. 73–94.

B. Chiraic, *The 'Retrial' of Marshal Ion Antonescu in Post-communist Romanian Historiography*, Budapest 2008. (www.etd.ceu.hu/2008/chiriac_bogdan.pdf)

C. Closa, “Negotiating the Past: Claims for Recognition and Policies of Memory in the EU”, Instituto de Políticas y Bienes Públicos (IPP), CCHS CSIC, Working Paper, Number 8. Available: <http://hdl.handle.net/10261/24430>.

J. Elster, *Svođenje računa. Tranziciona pravda u istorijskoj perspektivi*, Beograd 2005.

Martin Evans, “Memories, Monuments, Histories: The Re-thinking of the Second World War since 1989”, *National Identities* 8/4 (2006), str. 317–348.

C. Ginzburg, *The Judge and the Historian. Marginal notes on a Late-Twentieth-Century's Miscarriage of Justice*, London 1999.

- M. Јовановић, “Криза и историја: Друштвена криза и историјска свест у Србији почетком 21. века”, у: М. Јовановић, Р. Радић, *Криза историје*, Београд 2009.
- I. Katchanovski, “Terrorists or National Heroes? Politics of the OUN and the UPA in Ukraine”, paper prepared for presentation at the 15th Annual World Convention of the Association for the Study of Nationalities, New York, 15-17 April, str. 3.
- T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti*, Београд 2003.
- S. Milošević, “Antikomunizam kao ideologija: slučaj Srbije”; *Probuditi san. Razgovori o leviци u Srbiji*, ur. I. Mladenović i M. Timotijević, Београд 2009, str. 28–34.
- S. Milošević, “O jednoj desnoj reviziji pogleda na antifašističku borbu u Srbiji”, *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – Kako se sjećati 1945. godine?*, Сарајево 2006, str. 37–54.
- V. Rakić–Vodinelić, “Rehabilitacija Draže Mihailovića kao političko suđenje”, Pešćanik, 1. 4. 2012, <http://pescanik.net/2012/04/rehabilitacijad-mihailovica-kaopoliticko-sudenje/>
Politička upotreba prošlosti, ur. M. Samardžić, M. Bešlin, S. Milošević, Novi Sad 2013.
- Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije. Žbornik radova*, ur. Vera Katz, Сарајево 2007.
- Aleksandar Sekulović, *Srpski nacionalizam i jugoslovenska tragedija*, Београд 2012.
- David J. Smith, “‘You’ve got to know History’, Remembering and Forgetting the Past in the Present-Day Baltic”, u: Martyn Housden, David J. Smith (eds.), *Forgotten Pages in Baltic History: Diversity and Inclusion*, New York 2011, 281–300;
- Đ. Stanković, *Istorijski stereotipi i naučno znanje*, Београд 2004.
- Đ. Stanković, “Mediji i kultura sećanja”, *Tokovi istorije*, 1–2 (2006), str. 265–283.
- Ђ. Станковић, “Политичка репресија и рехабилитација”, *Tokovi istorije* 1–2 (2009), str. 215–236.

Srđan Milošević
(autorka fotografije: Neda Radulović-Viswanatha)